

רב שאסר אין חברו רשאי להתיר - עריכת "סקר רבנים"¹

אליהו גבסו
רב קהילת בית ברוך, לוד

- א. מקור הדין בגמרא
- ב. טעמי האיסור
- ג. הנפקותות בין הטעמים
- ד. אחרונים - נידונים שונים בסוגיה זו
- ה. להלכה - סיכום דעות האחרונים וצדדי היתר נוספים
- ו. ההתמודדות עם תופעת "אוסף רבנים"

א. מקור הדין בגמרא
בגמרא נאמר (עבודה זרה ז ע"ב):

תנו רבנן, הנשאל לחכם וטימא לא ישאל לחכם ויטהר, לחכם ואסר
לא ישאל לחכם ויתיר.

תוספות (ד"ה והנשאל) הקשו על כך - הלא ייתכן שהחכם הראשון טעה,
וכדאי אפוא שישאל חכם אחר. על כך ענו התוספות שלוש תשובות:

א. אם הודיע לחכם השני שכבר שאל חכם אחד ואסר לו, מותר, מפני
שבמקרה כזה יוכל החכם השני לשאת ולתת עם החכם הראשון,
ולשכנעו.

ב. גם אם הודיע לו, אסור לחכם השני להתיר מה שאסר החכם הראשון,

1 לכתובת המאמר נעזרתי בספרים: אבי הנחל (אלמליח, עמ' 166), אמרי יוסף
(ורטהימר, הל' נידה ח"ב עמ' א'רג).

וכדברי הגמרא נידה (כ ע"ב): "חכם שטימא אין חבירו רשאי להתיר, אלא אם כן יוכל להחזירו, כגון שטעה בדבר משנה או אפילו בשיקול הדעת".

ג. החכם השני רשאי לאסור את מה שהתיר הראשון, ולא נאסר אלא להתיר את מה שאסר הראשון.

ב. טעמי האיסור

שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא

הראב"ד, הרמב"ן והרשב"א כתבו שטעם האיסור הוא "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא". הואיל וסומך על פסק הרב, הריהו אוסר על עצמו את מה שאסר לו הרב.

יש אחרונים² שהסבירו שהשואל הוא שאסר על עצמו, וממילא לאחרים לא נאסר הדבר. כפי שמבאר התומים, אין אדם אוסר דבר שאינו שלו, ואם כן אין החכם יכול לאסור את החתיכה על כל העולם. על כן, מוסיף התומים, אם החכם חוזר בו, אין כאן חתיכה דאיסורא (אם הוא מומחה), שהרי ה"שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא" של השואל היה רק על סמך פסק החכם, וכעת שהחכם עצמו חוזר בו אין חשש.

לעומת זאת, הנצי"ב (שו"ת משיב דבר ח"ב סי' ט) כתב שלא השואל הפך את הדבר לחתיכה דאיסורא, אלא הרב הפוסק. הנצי"ב הוכיח את שיטתו מכמה ראשונים, ונפרט.

בגמרא (עבודה זרה מ ע"א) מסופר על מחלוקת בין רב הונא לרבא בעניין חתיכות דגים שהובאו בספינה ונראו קשקשים בספינה אך לא בדגים עצמם. רב הונא סבר שהדגים מותרים מפני שדי בקשקשת אחת כדי להתיר את כל הדג. אך רבא סבר שייתכן שהקשקשים אינם מדגים אלו אלא מדגים קודמים שהיו בספינה. הגמרא מספרת שיצאו שני כרוזים בעיר, אחד בשם רבא שאסר את הדגים, ואחד בשם רב הונא שהתירם. הר"ן (ז ע"א) כותב בשם הרמב"ן שחייבים לומר שהכרוז של רב הונא

2 הש"ך (חור"מ סימן כה ס"ק כט אות ג), התומים (שם ס"ק יג), הקצות (שם ס"ק ה) והחת"ס (שו"ת ח"ז סי' כו).

(להתיר) התפרסם תחילה משום שאם היה מתפרסם לאיסור בשם רבא, לא היה יכול רב הונא לפרסם שהדגים מותרים.

הנצי"ב מוכיח מכאן שדין "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא" נוצר בעצם פסקו של החכם ולא בקבלת השואל, שהרי רבא לא נשאל כלל על הדגים ומעצמו אסר אותם. העובדה שלמרות זאת רב הונא לא היה יכול לפרסם את פסקו לולא פרסמו קודם לכן, מראה שדין "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא" הוא דין בפסק החכם ולא בשאלת השואל.

כן מפורש במאירי (עבודה זרה ז ע"א, הוריות ג ע"א) ובשלטי גיבורים (עבודה זרה ז). נראה שלמדו שלחכם יש כוח מיוחד ולכן יכול לעשות חתיכה דאיסורא גם לאחרים.

את העיקרון הזה אפשר לראות גם בסיפור על רבי עקיבא איגר (התפרסם בספר ירושלים של מעלה, ח"א עמ' 80 ואילך). לפני רבי עקיבא איגר באה אישה עם בנה שמוחו היה אטום לדברי תורה. רבי עקיבא איגר אמר לה שהסיבה היא שבילדותו נכשל במאכלות אסורות. לאחר בירור עלה שה"איסור" שאכל היה עוף שנשחט כהלכה אך לכבוד חתונה בזיווג שני שגדולי הדור, ובראשם בעל התניא, פסלו את הגט שניתן לאישה הראשונה ואסרו לסדר לבעל קידושין עד שיגרשנה בשנית. והוסיף בעל התניא באיגרתו (ס' אגרות בעל התניא עמ' תכד): "גזירת חכמים על השוחטים שלא ישחטו על החתונה ח"ו שום בהמה ועוף. ואם יעברו ח"ו תהא שחיטתן נבילה כדין העובר כו".

פסיקת הרב חודרת למציאות גם אם לא נשאל על כך, הרי השוחט לא ידע כלל מפסק זה, ואף על פי כן עצם הגזרה על השחיטה שתהא נבלה גרמה שהעוף יהיה נבלה.

כבודו של הרב הפוסק

הר"ן (ע"ז שם) חלק על דברי הראב"ד שטעם האיסור הוא "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא", ולדעתו האיסור הוא מפני ביזיון כבודו של הרב, על פי דברי רש"י במסכת נידה (כ ע"ב). טעם נוסף הוא שלא תיראה התורה כשתי תורות. אמנם הר"ן סיים שם: "אבל למעשה אין בי כח לחלוק על אבות העולם ז"ל".

כיוצא בזה כתב הלבוש (יורה דעה, רמב):

שכיון שלא יוכל להתיר אלא מתוך שיקול דעתו, למה יגע בכבודו של חברו. דמנא ליה דשיקול דעתו מבוררת יותר משיקול דעת חברו.

ג. הנפקותות בין הטעמים

בין הטעמים השונים במחלוקת ראשונים זו יש כמה נפקא מינות:

א. כמי ההלכה: על פי הטעם "שויא אנפשיה כחתיכה דאיסורא", גם בדיעבד, לאחר שהחכם השני התיר, אין זה מותר, ואפילו החכם השני גדול מן הראשון, משום שהחפצא של הדבר כבר נאסר. לעומת זאת, על פי הטעם של כבודו של הרב, ניתן יהיה להקל באחד משני פנים: (א) אם החכם השני גדול מהראשון מפני שאז אין פגיעה בכבודו. להפך, דרך העולם היא שהקטן חוזר בו מפני פסקו של הגדול; (ב) כאשר ידברו עם החכם הראשון וישכנעו אותו לחזור בו מפסקו.

ב. עצם השאלה: לדעת התוספות אין איסור לשאול רב נוסף כאשר מודיע לו שכבר שאל וקיבל פסק (אך יש איסור לרב השני להתיר אלא בתנאים מסוימים). אך על פי הטעם של כבודו של הראשון, עצם השאלה לרב נוסף יש בה מן הביזיון - אף אם הפסק לא ישתנה - מפני שכביכול אין סומכים על דבריו (וכן נראה שהבין החת"ס המובא לקמן, שהרי כתב שהשואל אסור לו לשאול רב אחר אף שהשני גדול מהראשון, וכל ההיתר שמובא כשהשני גדול יותר הוא ביחס לרב השני).

נמצא שמצד ההיתר לשאול - לפי הר"ן יהיה אסור ולפי התוספות יהיה מותר (כשמודיע לו שכבר שאל), ואילו מצד עצם ההיתר - לפי הר"ן יהיה אפשר להקל (אם הרב השני ישכנע את הראשון או שהוא גדול ממנו), בעוד שלפי הטעם "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא" עדיין יהיה אסור. אמנם אם החכם מודה שטעה, כתב החכם צבי (שו"ת סוף תשובה נג) שאינו "חתיכה דאיסורא", ויוכל החכם השני לפסוק גם לדעת התוס'.³

3 אמנם במאירי משמע שהאיסור מצד כבודו של החכם, ואף על פי כן כתב שאפילו כשהשני מומחה גדול יותר אסור לו להתיר משום שגם הראשון הוא על כל פנים חכם. וגם לצד השני - לדעת רבנו ירוחם (נתיב ב חלק ד דף כב) האיסור הוא משום "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא" ובכל זאת סיים שאם השני גדול מהראשון בחכמה יוכל להתיר מה שאסר חברו, אפילו במידי דתליא בסברא.

ד. אחרונים - נידונים שונים בסוגיה זו

הרמ"א (יורה דעה, רמב, לא) הביא כמה מקרים שבהם ניתן לחלוק על פסק של רב:

חכם שאסר, אין חבירו רשאי להתיר משיקול הדעת. אבל אם יש לו קבלה שטעה, או שטעה בדבר משנה, יוכל להתיר. ואפילו אם טעה בשיקול הדעת יכול לישא וליתן עם המורה עד שיחזור בו. ולכן אין איסור לשאול לשני, ובלבד שיודיע אותו שכבר הורה הראשון לאסור. ואפילו אם התיר הראשון וכבר חלה הוראתו, אין לאסור מכח שיקול הדעת. וכל זה באותה הוראה עצמה, אבל במעשה אחר פשיטא שיכול להורות מה שנראה אליו.

ולהלן נביא כמה מדברי האחרונים שדנו בדבריו:

1. הוראה שלא התפשטה

הש"ך (ס"ק נב-נג) כתב שהאיסור חל רק כשכבר פשטה הוראת החכם הראשון. אך אם היא עדיין בין כותלי בית המדרש, רשאי השני לחלוק ולהורות אחרת. אמנם אם כבר פשטה הוראתו, אין השני רשאי לחלוק עליו בשיקול הדעת בלבד, גם אם הוא גדול ממנו, אלא כשמדובר בטעות בדבר משנה (ואפילו חלק עליו והתיר, אינו מותר). לעומתו, המהרי"ק (שורש קעא ריש ענף ג) סובר שהגדול מחברו רשאי להתיר את מה שאסר הראשון, ואפילו בדבר התלוי בסברה, מפני שדווקא חברו אינו רשאי להתיר, ששווה לו בחכמה, אך הגדול ממנו - רשאי.

2. קבלה מול סברא

אם השני מקובל מרבתינו שהפסק של הרב הראשון שגוי, כתב הרמ"א שרשאי לחלוק עליו אף שכבר פשטה הוראתו. הש"ך (ס"ק נה) חולק על כך. אך בשו"ת משכנות יעקב (יו"ד סי' נט, הובא בפת"ש ס"ק יח) כתב שהרמ"א צודק, אך בתנאי שהקבלה שבידו חזקה עד כדי כך שגם הרב השני היה נאלץ להתבטל בפניה לו היתה ידועה לו. אך כל שהיה חולק גם על רבותיו של זה, אין הקבלה שבידו מועילה לחלוק עליו לאחר שהתפרסם הדבר.

בחכמת אדם (כלל קד סעיף ו) פסק כרמ"א, והוסיף שקבלה מרבתיז נחשבת כ"דבר משנה", ואם כן החכם השני נחשב כטעה בדבר משנה. אבל בשו"ת בית שלמה (יו"ד ח"ב סי' יד) החמיר בזה (לעניין כתם שחכם אסר ורצה חכם אחר להתירו על פי קבלה מרבתיז), משום שרק בזמנם אפשר היה לומר שקבלה מרבתיז מבוססת על ראיות ברורות ואז נחשב הרב השני כטועה בדבר משנה, אך בזמננו הקבלות נחשבות כסברות, ואם כן אין להתיר על פי שיקול הדעת. אך אם אסר מחמת גדר, אין להתיר בשום מקרה, ונפקא מינה שגם אם כבר שאל והתירו לו, עדיין אין לדחות את דברי הרב הראשון.

בשו"ת חתם סופר (יו"ד סי' יג ד"ה וגם וכו') כתב שאף אם יש לחכם השני קבלה, יש לחשוש שהראשון החמיר בזה מחמת גדר, שבקעה מצא וגדר בה גדר, ועל כן אין החכם השני יכול להתיר. לפי זה, לכאורה, גם אם נאמר שקבלה היא כמו "דבר משנה", כדעת החכמת אדם, אין לרב השני להתיר מה שאסר הראשון מחמת גדר.

נפקא מינה יכולה להיות במקרה שכבר שאלו את הרב השני והתיר בלי לפרט לו על העניין, אך ברור לשואל שיש כאן חשש לגדר. במקרה זה אין להתיר אף אם הוכיח החכם השני שהראשון טעה בדבר משנה. אמנם בערוך השולחן (יורה דעה, רמב, ג) כתב שבזמננו כבר אין פוסקים מסברה אלא מתוך ראיות ברורות, ואם כן אין מקום לדין זה של חכם שאסר אין חברו רשאי להתיר, מפני שהכול כטעה בדבר משנה. גם בדברים שיש בהם מחלוקת, כבר כתב הרמב"ם (הל' ממרים א, ה) שספק בדברי תורה להחמיר ובדרבנן להקל. על כן, הוסיף ערוך השולחן, זו הסיבה שהרמב"ם והטור לא הביאו כלל דין זה של חכם שאסר אין חברו רשאי להתיר.

אך דברי ערוך השולחן אינם ברורים. ראשית, גם היום יש "שיקול דעת" להכריע בין הדעות השונות וכיו"ב. שנית, הכלל שהביא מתאים לשיטת הרמב"ם, אך כבר כתב הרמ"א (חושן משפט, כה, ב) שאין הולכים בדרבנן אחר המיקל כאשר המחמיר גדול ממנו ולא כאשר האוסרים רבים והמקל יחיד. אם כן יש מקום לטעות בשיקול דעת, שצריכים לדון אם ניתן להקל אחר חכם שהחמיר.

3. התדיינות עם החכם הראשון

לדעת הרמ"א, אם החכם השני משכנע את הראשון שהדבר מותר – רשאי להחזירו. אולם הש"ך (ס"ק נח) הוכיח שזה דווקא כאשר התברר שכבר ישנה מחלוקת קדומה בעניין וההלכה הוכרעה כאחד הצדדים. אך כשהדבר נשאר תלוי בשיקול הדעת, גם אם הראשון ישתכנע שהדבר מותר אין להחזיר את הפסק משום "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא". רק כאשר התבררה טעותו של הרב הראשון בסברה, רשאי להחזיר את הדין.

4. לאסור נגד רב שהתיר

עד כה עסקנו במקרה שהרב הראשון אסר והשני התיר. במקרה הפוך, כאשר הרב הראשון התיר והשני רוצה לאסור, דעת הרמ"א שאין לו לאסור משיקול הדעת כאשר פשטה הוראתו של הראשון. אך נושאי הכלים סייגו הוראה זו ואף חלקו עליה.

לדעת הט"ז (ס"ק יז), רק לאחר שנעשה מעשה על פי ההיתר, אין לאסור. אך אם עדיין לא עשו מעשה, אף שכבר פשטה ההוראה, רשאי לאסור משיקול דעת. הש"ך (ס"ק נה) חולק על נקודה זו; לדעתו, "חלות ההוראה" היא עצם התפשטות ההוראה אף אם טרם נעשה מעשה. הש"ך (ס"ק נט) חולק על הט"ז. לדעתו, רק כאשר הרב אסר אין חברו רשאי להתיר, משום "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא", אך כאשר הראשון התיר, רשאי השני לאסור משיקול דעת גם לאחר שפשטה ההוראה מפני שאין כאן "שויא אנפשיה חתיכה דאיסורא". כן כתב גם הרדב"ז (ח"א סי' שסב), שרב שהתיר בטעות, מאלצים אותו להחזיר את פסקו בעל כורחו, ואף הוא עצמו אסור לנהוג היתר על פי מה שפסק כאשר דעת הרוב אינה כמותו.

5. מעשה אחר

הרמ"א כתב כי האיסור להתיר הוא רק באותו מעשה, ואילו במעשה אחר רשאי החכם השני להתיר גם מה שאסר חברו. אולם הש"ך (ס"ק ס) כתב בשם הרש"ל שבמקרה שהרב הראשון אסר משום חומרא או סייג, אין חברו רשאי להתיר אפילו במעשה אחר.

בשו"ת שיבת ציון (סי' כה, הובא בפת"ש ס"ק כא) כתב שכאשר הראשון החמיר משום הלכה ולא משום חומרא, אף שהשני רשאי להתיר במעשה אחר, אין לו לקפוץ ולהורות במעשה אחר שלא כדעת הראשון.

6. כשהרב השני גדול מהראשון

בשו"ת חתם סופר (ח"ז סי' כו) הביא את דעת המהרי"ק שכל שהחכם השני גדול יותר, רשאי להתיר את מה שאסר הראשון. דבריו מבוססים על דיוק בגמרא במסכת עבודה זרה, שנאמר "הנשאל לחכם וטימא לא ישאל לחכם ויטהר". כלומר, האיסור מוטל על השואל, ומצד כבודו של הראשון, אך הרב עצמו, אם הוא גדול מן הראשון, רשאי להתיר אף שהראשון אסר. בספר כפתור ופרח (פרק יב, דף נב, ד"ה מסכת ע"ז וכו') הסכים "שאם האחד גדול מחבירו בחכמה ומפורסם, שאין בדבר קפידא". הוא מוכיח כן מדברי הגמרא בנידה (כ ע"ב):

אמר רבי יוחנן חכמיה דרבי חנינא גרמא דלא חזייה לי דמא, מטמינא מטרה, מטהרנא מטמא, אמינא בדעתי לא ידענא למיחזי דמא.

רבי יוחנן הבחין שאינו רואה נכונה ולכן הפסיק לראות דמים. משמע שלא הקפיד על רבי חנינא משום שידע שהוא גדול ממנו.

אך בספר מי נדה (לגר"ש קלוגר, סוף פ"ב דנידה בד"ה והנה) ביאר בסוגיה זו שמדובר בשאלות שרבי חנינא שאל לרבי יוחנן כדי לבדוק אם הוא יודע להורות במראות דמים, והראה לו שאינו פוסק נכון. ואין זה שייך אפוא לנידון דידן - שאלת כמה רבנים.

מכאן היו שהסיקו (אמרי יוסף, ורטהימר, הלכות נידה ב עמ' א'רד) שגם השואל עצמו, אם נראה לו שהחכם הראשון טעה, רשאי לשאול חכם אחר. אין זה פגיעה בכבוד הראשון מפני שיוכל לשכנעו בצדקתו, וכפי שכתבו האחרונים בעניין החכם השני.⁴

4 במקור לדבריהם נראה לצטט את דברי הבית לחם יהודה (יו"ד רמב, לא) שכיום ניתן להקל נגד חכם שאסר, שכן "בעוונותינו הרבים בזמנינו כו' האוסר הוא עושה רק שאינו בקי בדינים, ולכן הוא מחמיר בלא שום טעם". לכן כאשר יש לו "ראיה ברורה" כלשונו, מותר להתיר. והביא את דבריו להלכה בשו"ת האלהף לך שלמה (יו"ד סי' רנה).

ה. להלכה - סיכום דעות האחרונים וצדדי היתר נוספים

1. **שאלה לעומת פסק "עקרוני":** חכם שהורה בשיעור או בספר ולא במקרה מסוים שעמד לפניו, מותר לשני להתיר. יתרה מזאת, גם כשהורה בפועל, רק בשאלה זו אין להתיר, אך כששאלה זו בדיוק תעלה שוב לדיון, יוכל חכם אחר להתיר אם טרם שאלו את אותו חכם. לפי זה מותר לערוך "סקר רבנים" ולשאול אותם לדעתם כאשר אין מדובר בשאלה העומדת לדיון עתה (חוט שני עמ' צו אות יב, יד). ולכאורה, אדם שנשאל שאלה על ידי אחרים, יוכל לשאול את הרב "שאלו אותי כך וכך" ויוכל לשאול רב אחר ביחס לעצמו, משום שהרב ענה על שאלה אחרת (של מישהו אחר) ולא על שאלה של עצמו.
2. **כשהרב אוסר מספק:** כשהרב החמיר מספק, ואמר שהחמיר מספק, רשאי השני להתיר (חוט שני שם אות יג).
3. **שאלה שהתרחבה:** שאל לחכם אחד, ולאחר מכן נוספו לו צדדים לספק, לא נגמרה עדיין הוראת הראשון, ורשאי לשאול רב אחר על התמונה המלאה, ואין צריך לומר לו שכבר שאל רב אחר (חוט שני שם אות יח).
4. **מרא דאתרא:** כתב בערוך השולחן (יורה דעה, רמב, ב) שכנגד מרא דאתרא אין הוראת אחר נחשבת כלום, בין להיתר בין לאיסור.
5. **טעות בדבר משנה:** כשהרב הראשון טעה טעות מוכחת, דהיינו בדבר שמפורש בספרים ללא חולק, מותר וחובה להחזיר את הפסק.
6. **רב שהתיר:** גם כשאין טעות בדבר משנה, אם ההלכה הרווחת אינה כך, רשאי הרב השני להחמיר נגדו, ויש אומרים שאף מאלצים את הרב הראשון לחזור בו מהיתרו.
7. **טעות בסברה:** רב שטעה בסברה או בדבר ששנוי במחלוקת, ראוי להימנע מלסתור את פסקו גם כשהרב השני גדול מהראשון, אלא אם כן ירון עמו לפני כן ויגרום לו לחזור בו בעצמו. יש מקילים בפסק שטרם התפרסם.

ו. ההתמודדות עם תופעת "אוסף רבנים"

נראה שאחד האתגרים העומדים בפני רבני הקהילות, הוא שמירת הקשר עם בני הקהילה. בדורות עברו ידעו הכול שגם אדם שהרב אינו מוצא חן בעיניו, חייב להיזקק לו בשאלות הלכתיות שונות באין תחליף. בהגיעו אל הרב היה יכול הרב להוכיחו או לקרבו, לפי צורך השעה. אך בדורנו אנו עדים לתופעה, המתרחבת דווקא אצל אלו האמונים על "שאלת רב", שלרבים יש מספר רב של מספרי טלפון של רבנים למקרה שהרב לא יהיה זמין.

תופעה זו מדאיגה במיוחד משום שהיא מהווה סימפטום של צורת החיים של רוב האנשים, שכל דבר צריך להיות זמין, כאן ועכשיו, ללא המתנה והתחייבות כלשהי.

ישנו פתגם מאחד מגדולי החסידות בדור הקודם: "יש מחיר לדיבור, אך מחיר השתיקה גדול עוד יותר" (הריי"צ מלובביץ'). כך הוא גם בענייננו. רבנים רבים מעדיפים לאחוז בפלך השתיקה, מחשש שאם ידברו - הדבר יזיק. אך צריך לדעת שבטווח הרחוק מחיר השתיקה גדול יותר. כרבנים, עלינו "להציף" ולהעלות למודעות הציבורית את הנושאים הזקוקים תיקון, בשיעורים בקהילה, ולפני זה - במוסדות החינוך. הדרך הבטוחה לעשות זאת היא על ידי לימוד הנושא מתוך המקורות. וכדברי הרמב"ם (הל' תשובה ו, ה) שסגולת דברי התורה היא: "שכל זמן שהוא נמשך בדרכי החכמה והצדק, מתאוה להן ורודף אותן". כאשר הציבור ידע שיש בעיה לשאול כמה רבנים את אותה השאלה, יבינו שהקשר עם הרב הוא קשר מחייב, וממילא התייחסותם לנושא תהיה רצינית יותר ולא כ"אוסף של רבנים".

רווח נוסף בהעלאת הנושא הוא "הבן החמישי", אותו בן שאינו מגיע כלל לשולחן הסדר, ובענייננו - אותו חלק בציבור ששאלת רב אינה חלק ממתכונת חייו. כאשר הנושא הנידון יהיה מדובר, אם מותר לשאול רב נוסף, ומתי וכד', יתחיל גם הוא להתאוות ל"דרכי החכמה והצדק" ולחבר את עצמו ואת משפחתו לתורה דרך הרב.

יהי רצון שהלימוד והעסק סביב הנושא יהוו נדבך נוסף בהכנה לקראת הזמן בו "לא ילמדו עוד איש את רעהו כי כולם ידעו אותי" (ירמיהו לא, לג).